

DOĞANIN DİYALEKTİĞİ'NDE ZİHİN VE BEYİN

Tolga Binbay

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, İzmir
tolga.binbay@deu.edu.tr

ÖZET

Doğanın Diyalektiği, Friedrich Engels'in kendi dönemindeki temel bilimsel ve felsefi gelişmeleri diyalektik materyalizmin prizmasından geçirek değerlendirildiği bitmemiş bir eserdir. Hem Marx hem de Engels yaşamları ve işbirlikleri boyunca modern bilimdeki gelişmeleri, fizik ve kimyadan biyolojiye, anatomi ve fizyolojiden astronomiye yaşanan tüm devrimleri yakından izlemişlerdir. Bu yakın ilginin odağında ise hiç kuşkusuz insan ve doğa tarihinin dinamiklerini anlamak yer almıştır. İşte *Doğanın Diyalektiği* bu yakın izlemin notları ve çalışmalarından oluşur ve Engels'in ölümünden otuz yıl sonra, 1925'te yayımlanmıştır. Ancak Engels'in tasarladığı biçimiyle orijinal kitap ise hiç bitmemiştir. Engels, diyalektik yasalarının, genel değişim yasalarının, yalnızca toplumda ve insan düşüncesinde değil, aynı zamanda doğa süreçlerinde, dış dünyada da bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. *Doğanın Diyalektiği*'nde tüm bilimi bu materyalist bakış açısıyla incelemiştir. Bu "tüm bilim" içinde tabii ki neredeyse bir tür "psike-oloji" oluşturan zihin ve beyin yaklaşımları da yer almıştır. *Doğanın Diyalektiği*'nde yer alan fikirlerin büyük çoğunluğu Engels'in farklı konulardaki öndüşünceleri olsa da materyalist bir zihin ve beyin yaklaşımını takip etmek mümkündür. Bu derlemede, 19. yüzyılın temel tıbbi, felsefi ve bilimsel figürleriyle karşılaştırılarak Engels'in materyalist "psikolojisinin" ana noktaları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Friedrich Engels, Doğanın Diyalektiği, zihin, psikoloji, beyin, materyalizm*

MIND AND BRAIN IN THE DIALECTICS OF NATURE

ABSTRACT

Dialectics of Nature is an unfinished work by Friedrich Engels that evaluates main scientific and philosophical developments through the prism of dialectical materialism. Throughout their life-long collaboration, Marx and Engels developed a fascination with the revolutions in modern science, from biology, anatomy and physiology to astronomy, physics and chemistry. The focus of this fascination was to understand the dynamics of human and nature history. The notes and studies for such work make up the *Dialectics of Nature* - edited and published in 1925, some thirty years after Engels' death. The original book, as perceived by Engels, was never finished. Engels saw in the processes of nature a confirmation of the laws of dialectics, of the general laws of change, not only in society and human thought, but also in the external world. His notes on science, compiled in the *Dialectics of Nature*, were an attempt to comprehend the whole of science from the materialist standpoint. The "whole of science" also included mind and brain, almost constituting a kind of "psyche-ology". It should also be appreciated that the ideas contained in the *Dialectics of Nature* were Engels' preliminary thoughts on different subjects. However it is still possible to track his materialist view of mind and brain. This review will bring up the main points of materialistic "psychology" of Engels in comparison with the main medical, philosophical and scientific figures of the 19th century.

Keywords: *Friedrich Engels, Dialectics of Nature, mind, psychology, brain, materialism*

Artık uzun sayılabilecek bir zamandır biliyoruz: "Ruh yok!" Zihin ise maddenin hareketinin bir biçimi. Ama halen zihin ve beyin ikiliği aşılabilmiş değil, en azından egemen felsefi düzlemde. Çeşitli idealist fikirler, farklı kılıklarda, bu alanda varlığını halen sürdürebiliyor. Elbette ki idealizmin (ve ikiciliğin) bu gölge var olma halinden davranış bilimlerinin tamamı etkileniyor. En azından psikiyatriden psikolojiye, sinirbilimden evrimsel yaklaşımlara diyalektik materyalist bir yaklaşımın yokluğu dikkat çekiyor. Gerçi son yıllarda özellikle de sinirbilim tartışmalarında materyalizmin çeşitli biçimlerinin ve hatta diyalektik materyalizmin de gündeme geldiğini görüyoruz. Ama bu gündeme geliş neredeyse tam bir "köksüzlük" içinde

oluyor. Neredeyse antik dönem düşünürlerinde bulunabilecek fikirler yeniymiş gibi tartışılabilir. Günümüzün materyalist zihin bilimi bir tarihsizlik içinde deviniyor. Bu tarihsizlikten payını alanların en başında da Karl Marx ve Friedrich Engels geliyor. Zihin ve materyalizm tartışmalarında özellikle Engels "yok" sayılıyor.¹¹

1 Bu konudaki herhalde en çarpıcı örnek Saffet Murat Tura'ya ait. Tura, tam da zihin ve madde ilişkisini tartıştığı kitabına "Engels'in *Doğanın Diyalektiği*" ile akrabalık dışında yakınlığı olmadığını belirterek başlıyor (bkz. Tura, S. M. (2011) *Madde ve Mana: Rasyonalitenin Kökeni*. Metis Yayınları, İstanbul. s. 11). Öte yandan Slavoj Zizek de "diyalektik materyalizmin gölgesi" ile uğraştığı kitabında benzer bir semptom veriyor: Diyalektik materyalizmle ilgili bu kitapta Engels olumsuz ya da olumlu bir isim olarak bile yoktur. Olmayanın aslında orada olduğunu ise bizzat Zizek'ten öğrendiğimizi sanırım

Hâlbuki Engels'in diyalektik materyalizminde örtük ya da açık bir zihin bilimin izlerini sürmek mümkün.^[2] İşte bu yazı *Doğanın Diyalektiği*'nde örtük olarak bulunan bu diyalektik materyalist zihin bilimi görünür kılmayı amaçlıyor.

TAMAMLANMAMIŞ BİR KİTAP OLARAK "DOĞANIN DİYALEKTİĞİ"

Doğanın Diyalektiği aslında bir kitap taslağıdır.^[3] Daha doğrusu, Friedrich Engels'in 1870'li yıllar boyunca, ara ara geri dönerek üzerinde çalıştığı tamamlanmamış bir projedir. Projesini sağlığında bitiremez ve kitap taslak olarak kalır, basılmaz. 19. yüzyıl sonunun bilimsel gelişmelerini, özellikle de fizik, kimya ve biyoloji alanındaki gelişmeleri diyalektik materyalizmle ele alan bu taslak kitap ancak 1925 yılında gün yüzüne çıkacaktır. Örneğin Lenin 1909'da *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*'i bu taslak kitaptan haberi olmadan yazacaktır ama ikisi arasındaki paralellik, ardıllık, benzerlik hiç de şaşırtıcı gelmeyecektir. Taslak önce Almanya Sosyal Demokrat Partisi arşivlerine girer^[4] ve Ekim Devrimi sonrasında ise Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne (SBKP)^[5] teslim edilir. Engels'in tamamlanmamış kitabı 1925 yılın-

söyleyebiliriz (bkz. Zizek S (2015) *Hiçten Az: Hegel ve Diyalektik Materyalizmin Gölgesi*. Encore Yayınları. Çev. Erkal Ünal, İstanbul)

- 2 "Zihin" kelimesini "psyche" kelimesinin karşılığı olarak kullanıyorum. Ancak *Doğanın Diyalektiği*'nde "psyche" kullanılmıyor. Engels daha çok "beyin, düşünce" kelimelerini kullanıyor. Bir de İngilizce "mind" kelimesini. Polemik açtığı yerlerde ise "spirit" yani "ruh" kelimesini tercih ediyor. "Mind" zihin olarak çevrilebilir ama bu makalede "zihin bilimi" yine de "psyche-logy" yani psikoloji karşılığı olarak kullanılmıştır.
- 3 *Doğanın Diyalektiği* ve genel olarak Friedrich Engels'in materyalizmi ve Marksizm'e katkısı-etkisi ile ilgili tartışmaları, bu tartışmaların tarihsel ve siyasi anlamını biliyoruz. Ama bu önemli tartışma ayrı yazıları, hatta belki de bir kitabı hak ediyor. Çoğu kimse Engels ile ilgili tartışmaların Lukacs ile başladığını düşünüyor, öyle öğreniyor, yazıyor (bkz. Foster, J. B. (2008). *The Dialectics of Nature and Marxist Ecology*, Ollman, B., & Smith, T. (Eds.). *Dialectics for the new century* (p. 68). New York NY: Palgrave Macmillan). Hâlbuki Engels'te, daha doğrusu "diyalektik materyalizm" ile ilgili tartışma "siyasi" bir tartışmadır ve farklı biçimlerde, hatta Marx ve Engels'in ilk gençlik çağlarından bu yana devam etmektedir. Yine de bu makaleyi hazırlama sürecinde gözüme takılan ve okunması gerektiğini düşündüğüm yazıları belirtmek isterim: Şen, Ö. (2018) *Marx'ın Marksizmi*. Yazılama Yayınları, İstanbul. Timpanaro, S. (1975). *On Materialism*, trans. Lawrence Garner (London, 1975), 129. Gedik, A. C. (2015) Engel(s)siz Marksizm veya Marksizmde "iki kültür" problemine dair bir müzik bilimcinin düşünceleri. *Marksizm ve İki Kültür*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul. Öte yandan Engels ile ilgili basmakalıp yargılar, doktora tezlerine dayanan çok yakın zamanlı kitaplarda da karşımıza çıkabiliyor: Durmaz, M. N (2019). *Marx'ın Yasaları*. Metis Yayınları, İstanbul.
- 4 Hatta o dönemde Reichstag üyesi, yani vekil olan Eduard Bernstein kitabın müsveddelerini bir ara Albert Einstein'a verir [1924?]. Einstein ise özellikle matematik ve fizik bölümlerini karışık bulmakla birlikte daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaya değer bir taslak olduğunu belirtir (bkz. Hunt 2018).
- 5 Ekim Devrimi'nin öncülüğünü yapan Bolşevikler Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi içinde yer alırlar. Devrimden sonra 1918'de partinin adı "Tüm Rusya Komünist Partisi/Bolşevik" olur. Sovyetler Birliği Komünist Partisi ismi ise 1934'te, 17. Kongre'de gerçekleşir.

da SBKP Merkez Komitesi'ne bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından basılır.

Doğanın Diyalektiği kendi çağına, kendi çağındaki bilimsel gelişmelere odaklanmıştır: Bir tür diyalektik materyalizm "yöntem ve uygulama" kitabı/deneyi olarak da görülebilir. Ve içinde sadece "temel bilimler" yer almaz: Henüz bir bilim olarak yeni yeni ortaya çıkmakta olan beyin ve zihin işleyişine dair önemli çıkarımlar da yer alır. Bu çıkarımlar açık bir tartışmanın parçası olmaksızın ziyade kitabın içinde örtük bir "materyalist bir zihin bilimi için notlar" gibi dağılmıştır. Örneğin kimya ya da fizik yasaları gibi, bu bilimlerdeki gelişmeler gibi ayrıntısıyla ele alınmazlar ama materyalist bir zihin/beyin tartışması için önemli köşe taşları olarak görülebilirler. Öte yandan *Doğanın Diyalektiği* bu örtük çıkarımların sadece bir kısmını içerir: Engels'in zihin işleyişine ve beyine dair yeniden ve yeniden değindiği noktalar *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* ve *Anti-Dühring*'te de bulunur (Pavon-Cuéllar, 2016). Engels, zihin fenomenine materyalist yaklaşımı günümüze göre oldukça kısıtlı bilgilerle, daha çok felsefi düşünceler düzleminde kalarak (ama ötesine de uzanarak) kullanır. Hatta bir başka yerde, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nda düşünme ve madde ilişkisini "tüm felsefenin en önemli temel sorusu" olarak görür (Engels, 2011). Öte yandan *Doğanın Diyalektiği*'ndeki örtük ve dağınık içerik Engels'te zihin-beyin ilişkisinin nasıl ele alındığını incelememiz için yeterli bir içerik de sunmaktadır (Pavon-Cuéllar, 2016).

Engels'in doğa bilimleri için aldığı bu notlar (ve hatta karalamalar) 1872 ile 1882 yılları arasına aittir. Anti-Dühring'in ikinci baskısına yazdığı önsözde, o dönemde hazırlamakta olduğu *Doğanın Diyalektiği* ile amacının "doğanın nesnel diyalektiğini ortaya koymak ve böylece doğabilimde bilinçli materyalist diyalektiğin gerekliliğini kanıtlamak, idealizmi, metafiziği, bilinemezçiliği ve kaba materyalizmi bilimden sökü� atmak" olduğunu belirtir (Engels, 2010). *Doğanın Diyalektiği*'nin ilk baskısını yapan Marksizm-Leninizm Enstitüsü ise kitap taslağındaki temel fikrin "[yer değişiminden düşünceye kadar] maddenin hareket biçimlerinin sınıflandırılması ve buna göre de bu hareket biçimleriyle uğraşan bilimlerin sınıflandırılması" olduğunu belirtir (Engels, 2014, s.14). Yani bir anlamda Engels fizikten zihin bilimine (psikoloji) kadar tüm bir bilim alanını diyalektik materyalist bir yöntemle ele alma, bu bilimlerdeki gelişmelerin tekabül ettiği diyalektik materyalist işleyiş anlama ve söz konusu bilimleri bu işleyişe göre sınıflandırmaya soyunmuştur.

Bu amaçla Engels taslağına dört dosyaya ayırır: İlk bölüm "Diyalektik ve Doğabilim" adını taşır, son bölüm ise Engels tarafından "Matematik ve Doğabilim. Çeşitli" olarak adlandırılır. Bu iki bölüm tamamlanmamıştır ve çeşitli notlardan, yazı/bölüm girişlerinden oluşur. Ortada yer alan iki bölüm, yani "Doğanın İncelenmesi ve Diyalektik" ile "*Doğanın Diyalektiği*" ise az çok tamam-

lanmıştır. Tamamlanmış olan bu kısım, kitaptan ayrı olarak, bir broşür olarak da basılan “Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü” makalesini de içerir.

DOĞANIN DİYALEKTİĞİ’NDE BİYOLOJİ VE ÖTESİ

Kitabın tamamlanmış olan bölümleri temel olarak fizik ve kimyadaki gelişmelere, bu gelişmelerin diyalektik materyalizmle ele alınmasına ayrılmıştır. Ancak biyoloji ve ötesi (ki nörofizyoloji ve zihin bilimi, yani psikoloji de bu “öte” içindedir) dolaylı olarak, var olan bilgilerin kısıtlılığı çerçevesinde yer almıştır: örneğin Darwin’in gözlemleri ve bulguları üzerinden. Ne biyoloji ne de zihin bilimi *Doğanın Diyalektiği*’nde doğrudan yer alır. Hâlbuki Engels biyolojiden ve biyoloji üstüne kurulu her bilimden (örn. fizyoloji ama muhtemelen beyin işleyişini anlamaya yarayacak bir bilimden de) çok umutludur: “[metafizikten diyalektik düşünceye dönüş] özellikle biyolojide, büyük ölçüde sürüp gitmektedir.” (Engels, 2014, s.57). Ama kendi çağının sınırlılıklarının da farkındadır: “tarih kendi yolunu izler. Son tahlilde onun izlediği yol diyalektik olsa bile, diyalektik, çoğunlukla tarihi oldukça uzun bir süre beklemek zorundadır.” (Engels, 2014, s. 125). Engels, biyolojideki diyalektiğin daha anlaşılır biçimde ortaya çıkması için zaman gerektiğinin, tarihin tarih olması gerektiğinin farkındadır: “İnsan toplumunun tarihinde olduğu gibi biyolojide de aynı yasa [diyalektik] her adımda geçerliliğini sürdürüyor, ama biz, burada, nicelikler tıpatıp ölçülebilir ve izlenebilir durumda olduğu için, kesin bilimlerden alınan örnekler üzerinde duracağız.” (Engels, 2014, s. 80). Biyoloji ve ötesi için beklemek gerekecektir.

Ancak yine de Engels beyin ve diyalektik gelişim ilişkisine kitabın hemen girişinde değinir. Bu ilişkiyi antropolojik, evrimsel ve gelişimsel bir gönderme ile ele alır: “Binlerce yıllık mücadeleden sonra el, ayaktan ayrıldı, sonunda dik yürüyüş sağlandı, insan maymundan farklı oldu, heceli konuşmanın gelişmesi ve beynin zorlu gelişimi için temel atıldı, ondan bu yana da insanlarla maymunlar arasındaki aşılmaz boşluk ortaya çıktı.” (Engels, 2014, s. 45). Daha başından itibaren beynin maddi gelişimi/değişimi ile zihinsel gelişimi/değişimi arasındaki ilişkiye vurgu yapar: “...el ile birlikte adım adım beyin de gelişti. Ayrı pratik yararlılıktaki etkinlikler için gerekli koşulların bilinci doğdu...” (Engels, 2014, s. 45). Engels için genel olarak insan bilinci ve zihinsel işleyişi beynin maddi temelinin, biyolojisinin tartışılmaz bir parçasıdır. Daha doğrusu bunların hepsi sürekli gelişen ve değişen bir tekliktir. Beyin, maddenin çeşitli hareketlerinden oluşan doğanın “en büyük” ürünüdür (Engels, 2014, s. 34) ve bir beyin (sinir sistemi) etkinliği olarak düşünce de maddenin hareketinin en karmaşık ve gelişmiş biçimidir (Engels, 2014, s. 81). Yani zihinsel işleyiş ne bir gizem ne de doğanın başlangıcından günümüze hiç değişmeden kalmış ilahi bir armağandır. Tam da bu temel felsefi dert nedeniyle Engels kitap taslağının bir yazısını “doğabiliminden gizemciliğe giden yola” ve ampirizmin

ruhçuluk karşısındaki suskunluğuna ayırır: *Ruhlar Âleminde Doğabilim*.

DOĞANIN DİYALEKTİĞİ’NDE “RUHLAR” VE 19. YÜZYIL BİLİMİ

Doğanın Diyalektiği’nde zihin ve beyin işleyişi ile ilgili temel tartışmalar bu iki bölümde yer alır. Tamamlanmamış kısımlarda ise yine dağınık olarak zihin ve beyin biyolojiden felsefeye tartışmalarla ele alınır. Kitabın tamamındaki tartışmaları anlamak için ise feodal toplumdan kapitalizme zihin ve beyinle ilgili düşüncelere göz atmak yararlı olacaktır.

Psikolojinin ayrı bir bilim alanı olarak ortaya çıkması 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşse de zihin işleyişine dair düşüncelerin tarihi Mısır, Hint, Pers uygarlıklarından Antik Yunan’a kadar sürülebilir. Ama zihin (düşünce) neredeyse 18. yüzyıla kadar maddi olmayan bir olgu olarak görülmüştür (Santoro ve ark., 2009). Hatta maddi olmayan zihin ile maddi olan beyin arasında ilişki olup olmadığı da tartışmalı kalmıştır (Dolan, 2007). Örneğin Antik Yunan’da insan zihni, davranışları ve duygularına dair birçok “çekirdek” fikir öne sürülmekle birlikte en çok kabul edilen görüş düşünce ve davranışların dört beden sıvısı ile ilişkili olduğudur (Bennett, 2007; Crivellato ve Ribatti, 2007). Buna göre rahatsızlıklar ve hastalıklar, bu sıvılardaki (kan, ak safra, kara safra ve lenf) dengesizlikten kaynaklanırken kişilik ve mizaç ise baskın gelen sıvının özellikleri ile şekillenmektedir.⁶ Bir bakıma mizaç, insan davranışı ve hastalıklar doğrudan gözlenebilen maddi kaynaklara bağlanmıştır. Ancak kölecî bir üretim biçimine dayanan antik dünyadan feodal üretim ilişkilerine geçiş düşünce dünyasında da doğanın ve insan davranışının kavranmasında görece bir gerilemeye yol açmıştır. Ortaçağ sonlarına kadar zihin, beyin ve insanın ne olduğuna dair düşünceler antik düşünürlerin de gerisinde kalmış ve açıklanamayan olgular idealist bir zeminde ele alınmıştır (Santoro ve ark., 2009). Bu nedenle zihinsel olgular, kişilik, mizaç, epilepsi, depresyon, psikoz gibi durumlar bir başka varoluş biçiminin, ruhun yansıması olarak değerlendirilmiştir. Örneğin, akıl hastalıklarının ilk ayrıntılı “sınıflandırmasını” yapan Robert Burton⁷, 1621 tarihli *Melankolinin Anatomisi* isimli ansiklopedik

6 Örneğin günümüzde daha çok melankolik özellikli depresyon olarak bilinen melankoliyi Hipokrat kara (melana) safra (cholia) fazlalığına bağlamıştır.

7 İngiliz din adamı (1577-1640). Hayatını Oxford’da geçirmiştir ve bu sırada çağının metafiziğini çok yetkinlikle yansıtan *Melankolinin Atlası*’nı yazmıştır. Ve uzun yıllar da yazmaya devam etmiştir. Bu ansiklopedik eseri 1400 sayfa civarındadır. İnsan duygu ve düşüncelerini açıklayabilmek için 17. yüzyılda bir kütüphanedeki tüm kitapları inceleyerek oluşturduğu *Melankolinin Anatomisi*, tam anlamıyla bir melankoli incelemesi ya da melankolinin sebepleri, belirtileri ve tedavilerini derleyen tıbbi bir çalışma değildir. Antik dönemlerden Rönesans’a kadar insan davranışlarının nasıl yorumlandığına kapsamlı bir bakıştır, döneminin felsefi ve fizyolojik fikirlerinin bir araya getirildiği önemli bir derlemedir.

eserinde akıl hastalıkları nedenleri arasında ilk sırayı “şeytanlara ve göksel varlıklara” ayırmıştır (Kendler, 2019). Bu tür metafizik göndermelerin hepsi iki yüzyıl içinde neredeyse bilimin gündeminden çıkacaktır: Örneğin 1838’de psikiyatrist Esquirol’un⁸ yazdığı kitaplarda ve yayımladığı listelerde akıl hastalıklarının nedenleri arasında “göksel varlıklar” yer almayacaktır (Kendler, 2019).

Feodal üretim ilişkilerinin egemen düşünce evreninde dini düşünce baskındır ve insan bedeninin incelenmesi, açılması, bütünlüğünün bozulması bir nevi yasaktır. Bu yasa, zihinsel olgular ile beyin arasındaki ilişkinin de yüzyıllar boyunca örtülü kalmasına neden olur: Kafatası açılmaz, iç organlar incelenemez (Santoro ve ark., 2009). Feodal toplumun içinde yavaş yavaş ortaya çıkan yeni üretim ilişkileri ve kentlerde iktidar sahibi olan yeni bir toplumsal sınıf sadece toplumsal kalıpları değil hemen her alandaki feodal düşünce kalıplarını değiştirinceye kadar da bu yasaklı hâl devam eder. 1543’te Flaman hekim Andreas Vesalius⁹ insan bedeni üzerinde yaptığı ayrıntılı anatomik incelemeleri *De humani corporis fabrica* (İnsan Bedeninin Dokuması) adıyla yayımlar. Vesalius’un ayrıntılı çizimleri büyük bir düşünsel kapının açılmasına denk gelmiştir. Yüzyıllar boyunca zihin ve madde arasında ilişki kurmakta zorlanan düşünürlerin yerini 17. yüzyılda yavaş yavaş yeni bir düşünürler kuşağı almaya başlar (Santoro ve ark., 2009). Bunlar arasında hiç şüphesiz en önemlisi René Descartes¹⁰ olur.

Descartes zihin ve madde sorunu konusunda çözümünü ikili bir sistem önererek bulmaya çalışır. Buna göre evrende birbirinden farklı iki oluşum vardır: zihinsel (öznel duygu ve düşüncelerin) ve fiziksel (bedenin ve tabii ki beynin). Bu ikisi birbirinden bağımsız olarak var olmaktadır.¹¹ Ancak ruhsal varoluş (ya da zihin) için insan beyninde irtibat sağlayıcı çok küçük bir bölge vardır: epifiz (pineal) bezi (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2013). Böylece Descartes, zihin ve madde sorununa az çok net bir çözüm önermiş olur: *Kartezyen*

- 8 Fransız psikiyatrist (1772–1840). Tam adı Jean-Étienne Dominique Esquirol’dur. Klinik belirtiler ile istatistiksel bilgileri eşleştirmeye çalışmıştır. Paris’teki ünlü Salpêtrière akıl hastanesinde başhekim olarak çalışmıştır ve klinik durumları titizlikle tanımlamıştır.
- 9 Flaman doktor ve anatomist (1514–1564). Vesalius, kitap ve insan bedeni üzerinde yaptığı incelemeler nedeniyle dini çevrelerden baskı görür ve bir söylentiye göre baskılardan kurtulmak için gittiği Kudüs dönüşünde hayatını Lyon denizinde kaybeder.
- 10 Fransız düşünür, matematikçi (1596–1650).
- 11 Descartes, aynı zamanda bir tür yöntemsel rasyonalizm kurucusu da olur ve bu yoldan Leibniz ve Spinoza da geçecektir. Örneğin Leibniz 1714 tarihli ünlü eseri *Monadoloji* de zihin ve madde ikiliğine dair benzer ama farklı bir akıl yürütme gerçekleştirir: “*Algının ve ona bağlı olan şeylerin mekanik nedenlerle, yani şekiller ve devinimler yoluyla açıklanamayacağı da teslim edilmelidir. Düşünce, duygu ve algı üretebilen yapıda bir makine varsayalım; bu makinenin, oranları muhafaza edilerek büyütüldüğünü, tıpkı bir değirmene girer gibi içine girilebilecek boyutlara ulaştığını tasarlayabiliriz. Hal böyleyken, makinenin içine girdiğimizde sadece birbirini itip çeken aksamla karşılaşırız, algıyı açıklayabilecek herhangi bir şeye rastlamayız.*”

ikilik. Öte yandan Descartes’ın bu ayrımı insan bedenini feodal ilişkilerin eski yasaklarından, dokunulmazlığından da kurtarır. Bir anlamda Descartes bedeni ve beyni dünyevileştirir. Böylece bedenin, kafatasının içinin, yani bir anlamda beynin ve sinir sisteminin incelenmesinin önündeki düşünsel engel kalkmış olur (Santoro ve ark., 2009). Feodal üretim ilişkilerinin toplumsal yaşamdaki ağırlığı azaldıkça ve kapitalist üretim ilişkileri baskın hale geldikçe beyin ve zihinsel işlevler arasında daha fazla ilişki kurulmaya başlanacaktır (Binbay, 2006).

1806’da Franz Joseph Gall¹² beyin bölgeleri ile bazı davranışlar arasında doğrudan bağlantı olduğunu öne sürer. *Frenoloji* olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre beyinde belirli bölgeler bazı belirli işlevlerden sorumludur. Hatta bu belirli bölgeler, bazı kişiliklerde daha fazla geliştiği için büyüyerek kafatasında çıkıntılar meydana getirirler ve bu sayede bir kişinin kafatası şeklinde kişiliğini öngörmek de mümkün olur. Aslında ortada düz gözleme dayalı açık bir materyalist bakış vardır artık: Toplumsal ve bilimsel gelişmeler beyin ve zihin ilişkisinde artık bir tür kaba materyalist, pozitivist konumu dayatmaktadır. Öyle ki beyin işlevleri ve zihinsel işleyiş ölçülebilir, gözlemlenebilir ve deneysel olarak ele alınabilir olgular haline gelmektedir. Keza 1848’de meşhur Phineas Gage vakası geniş yankı uyandırır¹³ ve 1860’larda iki doktor, Paul Broca ve Carl Wernicke beyinde belirli bir bölgenin “konuşma merkezi” olduğunu gösterirler. 1874’te ise Alman fizyolog Wilhelm Wundt¹⁴ “*Fizyolojik Psikolojinin [Zihin Bilimin] Esasları*” isimli kitabını yayımlar. Bu tarih psikolojinin de ortaya çıkış tarihi olarak kabul edilir. Charles Darwin de türler arasında duyguların ve yüz ifadelerinin çarpıcı benzerliğine ayırdığı *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların Dışavurumu (The Expression of the Emotions in Man and Animals)* kitabını 1872’de yayımlar. Kitap duyguların ve davranışların biyolojik yönünü araştırmaktadır. Engels bir yandan yazdığı tüm kitaplarda bu felsefi sınırı diyalektik materyalizmle aşmaktadır. Özellikle biyolojiyi (özellikle Darwin’in düşünceleri üzerinden) ve dönemin fizyolojisini takip ederek zihin ve beyin ilişkisine dair düşüncelerini geliştirmektedir. Darwin ve dönemin antropoloji, fizyoloji bilgilerinin etkisi özellikle “*Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü*” makalesinde belirgindir.

- 12 Alman doktor (1758–1828). Viyana’da yaşamıştır ve yaptığı “nöro-anatomik” çalışmalarla döneminde çok ses getirmiştir. Ancak çalışmaları nedeniyle dini çevrelerden baskı görür ve Viyana’dan ayrılmak zorunda kalır, Paris’te ölür.
- 13 Phineas Gage, Amerikalı bir demiryolu işçisidir. 1848 yılında demiryolu hattı inşaatında çalışırken başının sol ön tarafına uzunca bir demir çubuk saplanır ve daha sonra da çıkarılır. Gage ölmez, hayatını sürdürür. Ancak kişiliğinde dramatik bir değişiklik olur. Böylece belirli bir beyin bölgesinin (frontal lob) belirli bir işlevden (mizaç) sorumlu olduğu ortaya çıkar.
- 14 Alman doktor ve fizyolog (1832–1920). İnsan duygu, düşünce ve davranışları ile fizyoloji arasında ilişki kurmaya çalışmıştır. Daha sonraları ise psikoloji yani zihin bilimini felsefe ve biyolojiden ayrı olarak ele almıştır. Leipzig Üniversitesi’nde 1879’da dünyanın ilk psikoloji laboratuvarını açmıştır.

Beyin ve zihin olgusunu Engels'ten önce diyalektik materyalizmle ele alan başka isimler de bu dönemde ortaya çıkar. 1863'te İvan Mihayiloviç Seçenov⁽¹⁵⁾ nöronal işleyişin maddi temellerine ayırdığı "*Beynin Refleksleri*" kitabını yayımlar. Seçenov zihinsel süreçlerin fizyolojik temelini kurmaya çalışmaktadır ve sinir sisteminin işleyişi materyalist bir zemine sahiptir (Nalçacı, 2018). Zihinsel yaşantı duyu organları uyarılmaksızın ortaya çıkmamaktadır ve tek bir hareket için bile fizyolojik bir uyaran mutlaka gereklidir. Hemen hemen aynı dönemde, 1869'da, Marx'ı yakından izleyen Joseph Dietzgen⁽¹⁶⁾ de "*İnsan Beyninin İşleyişinin Doğası: Diyalektiğe Giriş*" isimli kitabını yayımlar. Kitabı, Marx ile yazışmalarından yola çıkarak kaleme almıştır ve temel derdi "*düşünürken beynimizde neler olup bittiğini*" diyalektikle tartışmaktadır.

"CAN SIKICI RUHÇULAR" VE MAYMUNLAR

Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte Batı Avrupa toplumlarında yaşanan bilimsel ve düşünsel gelişmelere rağmen zihin, zihin işlevleri ve akıl hastalıkları toplum için gizemli kalmaya devam eder. Bilimsel gelişmeler idealizmi bilimin içinde daha dar bir alana daraltsa da bu tür idealist söylenceler toplumsal düşüncede ve egemen ideolojinin içinde ağırlıkta olmayı canlı biçimde sürdürür (Santoro ve ark., 2009). Toplumsal artık-değere el koyan yeni sınıf, burjuvazi, düşünce dünyasında sadece rasyonalizmi ve pozitivistliği değil aynı zamanda gizemciliği ve bilinemezliği de taşımaktadır. "*Ruhlar alemiyle etkileşim*", "*cinlerin etkisine girme*", "*maddeyi altına çeviren sihir taşının aranması*" ve "*manyetizma ile zihin kontrolü*" gibi konular oldukça popülerdir. 19. yüzyılda "ruhsal olayları" araştırmak için Londra'dan Moskova'ya birçok dernek kurulur. "Ruhsal yaşantılar" ile ilgili söylentiler, efsaneler ve haberler büyük ilgi çeker. Düşünce dünyası kadar tıp ya da fizik dünyası da bu düşüncelerden uzak değildir.⁽¹⁷⁾

Engels de "*Ruhlar Aleminde Doğabilim*" başlıklı makalesinde, toplumda ve bilim dünyasında tam da diyalektik biçimde Alman özne idealizmi ile birlikte yükselen bu idealist düşünceyi ele alır ve alaycı bir tonla yerden yere vurur: Newton'dan Francis Bacon'a, evrim teorisinin bir diğer önemli ismi botanikçi Alfred Russel Wallace'dan

15 Rus fizyolog (1829-1905). Rus fizyolojisinin ve kanıta dayalı psikolojinin kurucusudur. *Beynin Refleksleri* kitabı yayımlandığı, daha doğrusu yayımlanmaya çalışıldığı dönemde sansüre uğrar. Orijinal başlığıyla (*Zihinsel Süreçlerin Fizyolojik Temelini Kurmak İçin Bir Girişim*) yayımlanamaz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nalçacı, 2018.

16 Alman sosyalist felsefeci ve gazeteci (1828-1888). Hayatının neredeyse tamamı sürgünde geçmiştir ve kitabı (Dietzgen, 2010) da Amerika'da sürgündeyken yazmıştır.

17 Hatta modern tıp, modern nöropsikiyatri tam da bu idealizmin içinden geçerek şekillenmiştir diyebiliriz. Herhalde bu "ruhsalcılığın" en ünlü ismi Fransız Doktor Franz Mesmer'dir (1734-1815). Mesmer hayvanları ve insanları "hipnotize" edip yönlendirmesiyle ün kazanır. Bunu bir tür enerji nakli, doğal enerjinin kontrolü ile yaptığını açıklamıştır.

Alman astrofizikçi Johann Karl Friedrich Zöllner'e kadar "ruhlar aleminin" kapısını çalmayan burjuva bilim insanı yoktur. Engels, ismi geçen kişilerin çeşitli "tuhaflıklarına" değindikten sonra bölümü "Yeter!" diyerek bitirir ve bu tür "can sıkıcı ruhçular" karşısında sığılan felsefi ampirizmin, yani bir anlamda pozitivistizmin sınırlarına işaret eder: "*ampirizm, can sıkıcı ruhçuları ampirik deneylerle değil teorik düşüncelerle yürütme zorunluluğu duyar.*" (Engels, 2014, s. 73). Hatta Engels için temel olarak "ruhçuluk" değil, zihin ve insan deneyimi konusunda ampirik bir konumda kalan burjuva aydınlanması sorunludur. Çünkü her ne kılıkta olursa olsun doğa bilimleri karşısında çağının egemen düşünce biçimleri "*idealizmi, metafiziği, bilinemezliği ve kaba materyalizmi*" yeniden ve yeniden üretmektedir.

Hâlbuki maddenin hareketinin en kapsamlı biçimi olan düşünce ve düşünen organ olan beyin de diyalektik materyalizmle ele alınmayı beklemektedir. Engels, zihin ve beyin teklifiğini ve bu alandaki materyalizmi dönemindeki sınırlı bilgi nedeniyle nörofizyoloji dışında iki farklı yolla kurar: felsefi ve antropolojik. *Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü* makalesinde bu antropolojik ve biyolojik yön belirginlik kazanır. Bu bölümde Engels özellikle *Homo sapiens* atalarının ayağa kalkması ve ellerini kullanması ile beyin gelişimi arasındaki karşılıklı etkileşimi ele alır: "*Beyin ve ona eşlik eden duyu organlarının gelişmesinin, gittikçe durulaşan bilincin, soyutlama ve sonuç çıkarma yeteneğinin emek ve dil üzerindeki tepkisi hem emeğe hem de konuşmaya daha çok gelişme için durmadan yenilenen bir itki verdi.*" (Engels, 2014, s. 191). Ve bu karşılıklı etkileşim, gelişimsel bir tarihe de tekabül eder. Bu anlamda Engels'te neredeyse 20. yüzyıl gelişimsel psikolojisinin ana hatlarını bulmak şaşırtıcıdır: "*bir çocuğun ruhsal gelişmesi de [tek hücreliden karmaşık memelilere kadar hayvan olan, doğanın bir parçası olan] aynı atalarımızın, hiç değilse daha sonrakilerin düşünsel gelişmesinin daha kısa bir yinelenmesinden başka bir şey değildir.*" (Engels, 2014, s. 196).⁽¹⁸⁾ Zihin, hem doğanın bir parçası, hem doğanın tarihi hem de doğayı dönüştürmenin bir aracıdır. Ve emek evrim sürecinde bir kere ortaya çıktıktan sonra tüm primatların (maymunların) beyni ile *Homo sapiens* beyni farklılaşmıştır.

MATERYALİST BİR ZİHİN BİLİMİ İÇİN NOTLAR

Engels'in (ve Marx'ın) madde ve bilinç ilişkisine, zihin ve beyin işleyişi ilişkisine dair yaklaşımı sadece *Doğanın*

18 Engels soyutlamanın eşlik etmediği doğrudan gözlemlerle yani ampirik veriyle yetinmeyen birisi. Hep olgular ve süreçler arasında dinamik bağlantıları arıyor. Zaten "diyalektik" biraz da bu değil mi? Mesela bu nedenle bir yandan çağının morfoloji ile yetinen bilim dünyasının sınırlarına takılmamış. Canlılığın gelişiminde aynılık yerine hep bu bağlantılara, ilişkilere bakmış. Tek hücreliden karmaşık organizmalara, memeliler ve öteki canlı türleri arasındaki embriyolojik gelişime kadar. Öte yandan *Doğanın Diyalektiği*'nde baktığı, aradığı doğrultu çağında az çok gelişmektedir; örneğin Alman zoolog ve biyolog Ernst Haeckel (1834-1919) tarafından geliştirilen ve türlerin ortak gelişimine vurgu yapan embriyolojik model gibi.

Diyalektiği ile sınırlı değildir. Yazının başında belirtildiği gibi konuyu diğer eserleriyle birlikte ele almak gerekmektedir. Öte yandan *Doğanın Diyalektiği*'nde örtük ve dağınık biçimde yer alan kısımlar, Engels'te materyalist zihin biliminin ana hatlarını çizmek için yeterlidir. Bu zihin bilimi ise aynı dönemdeki düşünürlerin ve bilim insanlarının yaklaşımlarından hem kökten farklıdır hem de diyalektik materyalizme dayanır (Grave, 1953; Pavon-Cuéllar, 2016). Buna göre:

- Engels'in zihin bilimi **materyalisttir**: Zihinsel tüm işlevler (duygu, düşünce ve davranışlar) "*organik maddenin en gelişkin ürünü*" olarak değerlendirilir (Engels, 2014, s. 34 ve s. 214). Zihin, maddenin hareketinin ve değişiminin bir biçimidir (Engels, 2014, s. 81). Zihinsel olan her şey aynı zamanda maddi bir zemine sahiptir. "*Düşüncenin düşünen organla, beyinle ilişkisi üzerine verimsiz spekülasyonların kısır döngüsü*" geride kalmıştır (Engels, 2014, s. 220).
- Engels'in zihin bilimi **diyalektik bir işleyişe yaslanır**: Niceliksel birikimler niteliksel sıçramalara yol açmıştır. Örneğin tek hücreli bir organik yapıdan karmaşık organizmalara ve hatta beyin gelişimine kadar süreklilikler ve sıçramalar vardır: "İnsan da [*Eozoon canadense*] gibi farklılaşma ile ortaya çıkmıştır. Sadece bireysel olarak, tek başına değil, tek bir hücreden doğanın ortaya çıkardığı en karmaşık organizmaya kadar tarihsel olarak da..." (Engels, 2014, s. 37).
- Engels'in zihin bilimi **biyolojik evrime dayanır**: El ve ayak ayrımı, dik yürüyüş ve heceli konuşma "*beynin zorlu gelişimi için*" bir temel sağlamıştır (Engels, 2014, s. 45).
- Engels'in zihin bilimi **sosyal (toplumsal) evrime dayanır**: "*Felsefe gibi doğabilim de şimdiye kadar insan etkinliğinin kendi düşünceleri üzerindeki etkisini tamamen ihmal etmiştir... doğanın insan tarafından değiştirilmesi, insan düşüncesinin en başta gelen ve önemli temelidir ve insan, doğayı değiştirmeyi öğrendiği ölçüde zekası da gelişmiştir.*" (Engels, 2014, s. 252).
- Engels'te **beyin evrimi ve zihin gelişimi eşzamanlı ve karşılıklıdır**: "*El ile birlikte gelişen beyin*" temel olarak insan pratiği ve sosyal ihtiyaçları ile dinamik bir ilişki içindedir: İki de birbirini geliştirir ve bu sayede "*[insan topluluklarına] egemen olan doğa yasaları[nın] kavranması*" mümkün hale gelir (Engels, 2014, s. 45).
- Engels'in zihin bilimi **tekçidir, kartezyen ikilikten kesin bir kopuştur**: "*Her şeyden önce burada Hegel'in, ruhun, zihin, düşüncenin birincil olduğu, gerçek dünyanın ancak düşüncenin kopyası sayılacağı anlamına gelen çıkış noktasını savunma söz konusu*

değildir. Feuerbach bile bundan vazgeç[miş]tir." (Engels, 2014, s. 59).

- Engels'in zihin bilimi **gelişimsel bir özellik taşır**: İnsan beyninin gelişimi çeşitli basamakların özelliklerini taşır ve bu özelliklerin önemlice bir kısmı farklı canlılarda ortaktır, ancak insana özgü olan özellikleri vardır: "*[Darwin'in teorisi ile] insan zihninin tarih-öncesi için, onun ilkel protoplazmadan -yapısız ama duyarlı halinden- en ilkel organizmadan düşünen insan beynine kadar giden çeşitli gelişme basamaklarını izlemek için gerekli olan temel de sağlanmıştır.*" (Engels, 2014, s. 218).
- Engels'in zihin biliminde **sinir sistemi ve beyin gelişimi basamaklı, hiyerarşik ve sıçramalıdır**: Engels farklı yerlerde bu gelişime dikkat çeker: tümevarımcılara karşı canlılığın çeşitliliğini (Engels, 2014, s. 250) tartışırken ya da omurgalıdaki gelişimi vurgularken. "*[Omurgalıların] temel özelliği, bütün bedeninin sinir sistemi çevresinde gruplaşmasıdır. Böylece öz bilincinin gelişmesi olanaklı olur. Bütün öteki hayvanlarda sinir sistemi bir ayrıntı, burada ise tüm organizasyonun temelidir.*" (Engels, 2014, s. 336).
- Engels'in zihin bilimi **kaba materyalist ya da fizikalist değildir**: "*Günün birinde mutlaka düşünmeyi deneysel olarak beyindeki moleküler ve kimyasal hareketlere indirgeyeceğiz; ama bu, düşüncenin özünü ilgili her şeyi çözer mi?*" (Engels, 2014, s. 271).

Bu ana hat, 21. yüzyılda da sinir sisteminin işleyişini diyalektik materyalist bir yaklaşımla ele almak için halen geçerlidir ve geliştirilmeyi, güncellenmeyi beklemektedir.

KAYNAKLAR

- Bennett, M. R. (2007). Development of the concept of mind. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 41(12), 943-956.
- Binbay, T. (2006). Beyin İşleyişinin Anlaşılmasının Tarihsel Evrimi. Genç, Ö. (Ed.), *Evrime, Bilim, Eğitim* (ss. 39-47). İstanbul: NK Yayınları.
- Crivellato, E. ve Ribatti, D. (2007). Soul, mind, brain: Greek philosophy and the birth of neuroscience. *Brain Research Bulletin*, 71(4), 327-336.
- Dietzgen, J. (2010). *The Nature Of Human Brain Work: An Introduction To Dialectics*. Oakland: PM Press
- Dolan, B. (2007). Soul searching: a brief history of the mind/body debate in the neurosciences. *Neurosurgical Focus*, 23(1), 1-7.
- Engels, F. (2010). *Anti-Dühring: Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor*. (K. Somer, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2011). *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2014). *Doğanın Diyalektiği*. (A. Gelen, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Grave, S. (1953). The Marxist theory of matter and mind. *The Australian Quarterly*, 25(1), 91-102.
- Hunt, T. (2018). *Fraklı Komünist: Friedrich Engels'in Devrimci Hayatı*. (M. Ratip,

I. Eliçin, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Kendler, K. S. (2019). From Many to One to Many—the Search for Causes of Psychiatric Illness. *JAMA Psychiatry*. doi: 10.1001/jamapsychiatry.2019.1200.

Nalçacı, E. (2018). Aydınlanma Mücadelesinde Önemli Bir Adım: İ. M. Seçenov'un "Beynin Refleksleri" Kitabı. Nalçacı, E. (Ed.), *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi* (ss. 85-95). İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Pavón-Cuéllar, D. (2016). *Marxism And Psychoanalysis: In Or Against Psychology?* New York: Routledge.

Santoro, G., Wood, M. D., Merlo, L., Anastasi, G. P., Tomasello, F., & Germanò, A. (2009). The anatomic location of the soul from the heart, through the brain, to the whole body, and beyond: a journey through Western history, science, and philosophy. *Neurosurgery*, 65(4), 633-643.

Stanford Encyclopedia of Philosophy (2013). *Descartes and the Pineal Gland*. Erişim tarihi: 22.09.2019 <https://plato.stanford.edu/entries/pineal-gland/>